

Aquest és el tercer volum sobre la concepció de l'espai editat pel nostre grup de recerca. En ell, hem volgut tornar a oferir, a través d'articles d'especialistes en àrees diverses, una àmplia mirada sobre la qüestió metodològica que ja fa alguns anys que ens ocupa: com podem abordar des dels estudis actuals del món antic la manera en què els grecs percebien, delimitaven, organitzaven i designaven el seu espai. Si en el segon volum havíem centrat l'atenció en un element temàtic conductor, els animals, al voltant del qual giraven diferents consideracions sobre l'espai físic i simbòlic i la geografia terrestre i celestial, en l'estudi present hem optat per posar l'èmfasi en l'ús de les paraules i dels noms que filòsofs, legisladors, dramaturgs, astrònoms, escriptors, pintors i habitants de les ciutats han utilitzat per organitzar el paisatge, el territori, el món, fent-los intel·ligibles. Reprenem, doncs, l'enfocament metodològic que havia dominat el primer volum.

Les inscripcions que apareixen a les tombes, a les ofrenes en els santuaris i als vasos des de la invenció de l'escriptura són formes de marcar llocs vitals per a la comunitat, *semata* o *termata* que permeten la reunió dels diferents grups socials en un centre i l'establiment d'una xarxa de relacions entre els múltiples punts generats.¹ Però la paraula inscrita o dibuixada no és l'única en el procés d'anomenar l'espai. Hesíode inicia la seva obra cosmogònica amb un himne a les Muses. Elles ensenyen al poeta el cant catalògic que anirà definint les diverses parts del món. Les Muses ballen i canten el poema projectant les seves veus a l'aire mentre segueixen un camí que marquen rítmicament amb els peus. La cançó del poeta, com la del cor de les Muses i la dansa que l'acompanya, obre un camí que ordena el caos.² Anomenar l'espai és, per tant, fer-ne el recorregut.

El conjunt d'estudis que presentem aquí comença amb dues aproximacions des del camp de la filosofia. D. Delattre explora la dicotomia bàsica entre proximitat i distanciament com una tensió subjacent i articuladora dels diferents nivells que configuren el pensament i l'escola epicúria. En l'àmbit de la física, el doble moviment d'aproximar-se i allunyar-se, antitètic i alhora complementari, és a la base dels moviments dels àtoms i la generació dels mons, però també implica i problematitza a l'ensens els conceptes d'espai, de límit, de finitud i infinitud. Proximitat i llunyania fonamenten també per als epicuris l'epistemologia, en la mesura en què possibiliten la inferència analògica;

la pedagogia, ja que l'aprenentatge requereix un moviment simultani d'enfocar els detalls de l'argumentació filosòfica i de distanciar-se'n per copsar el conjunt de la doctrina (distinció que explica de retruc la peculiar estructura sintàctica dels escrits d'Epicur); l'ètica, car l'acostament al plaer i el distanciament d'allò que provoca dolor constitueixen per als epicuris la base de la felicitat humana. Finalment, la tensió esmentada genera els espais físics i socials propis de l'escola epicúria: allunyar-se del món quotidià implica una dedicació a la filosofia en comunitat basada en l'amistat que té com a correlat espacial el Jardí; la relació entre les diverses comunitats epicúries es definia entre la distància geogràfica que les separava i la solidaritat humana i doctrinal que l'espai de la comunicació epistolar permetia; a través del temps, també la doble relació de proximitat i distanciament respecte als escrits i la figura dels mestres generava espais de transmissió i discussió doctrinal que asseguraven la continuïtat de l'escola. L'anàlisi dels diversos termes que en els escrits epicuris s'associen amb aquesta dicotomia espacial bàsica (com ara el suggerent *sym-philosophhein*, 'filosofar en comú, buscar junts la saviesa') en revela la coherència a través de la diversitat de manifestacions i la funció organitzadora de les estructures clau d'aquesta escola filosòfica.

En el segon capítol, F. D. Corrales ens proposa una anàlisi d'alguns textos aristotèlics, principalment el *De Memoria et Reminiscentia*, per tal d'esbrinar fins a quin punt la concepció física de *topos* en el seu sentit primari de 'lloc' és cabdal a l'hora d'entendre el *topos* retòric i, per tant, la invenció retòrica. Sense negar la necessitat d'investigar el lloc retòric com a font de creació de premisses, la proposta interessant i innovadora de l'autor permet apropar-nos millor al significat d'un concepte que Aristòtil no defineix clarament en les seves obres retòriques. Cal tenir en compte que per a ell el lloc físic és el continent d'un cos o substància, però separable d'aquest cos, cosa que el converteix en límit i referència del moviment i del canvi, de la mateixa manera que per a Plató *chôra* era un terme essencial en l'explicació cosmogònica de com esdevenen les coses. Per això, el *topos* retòric no és una simple imatge, sinó que en paraules de Corrales «tal modelo asigna al lugar la función de límite y nodo estructurante de los movimientos» que condueixen a la memòria o que permeten qualsevol altra de les funcions cognitives.

Les relacions entre filosofia, poesia, religió i ciència a l'hora d'explicar l'espai celestial són analitzades per

1. Cf. De Polignac 1995, Malkin 2011.

2. Cf. Ferrari 2008, Carruesco 2010.

J. Delattre a través dels diversos noms que Teó d'Es-mirna, filòsof i matemàtic del segle II dC, dona als planetes. Cada sistema de denominació respon també a un model diferent de definició de l'espai. La tradició poètica havia designat els planetes amb noms de divinitats paganes que no desapareixen de la tradició occidental posterior, malgrat l'existència d'una nova nomenclatura d'origen pitagòric i l'expansió de la religió cristiana. L'autora addueix motius de caire polític i de tradició cultural en favor d'aquesta resistència al canvi, probablement relacionats, a l'època de Teó, amb la posició del pitagorisme en el panorama cultural del moment, mentre que a l'Antiguitat tardana la tensió entre cristianisme i paganisme hi té un paper important. D'aquesta manera, l'autora fa ben palesa la complexitat de factors implicats, uns més o menys inconscients, d'altres fruit d'una decisió explícita, en els modes d'anomenar l'espai, així com la relació dialèctica que també en aquest aspecte s'estableix entre la continuïtat d'estructures culturals a través del temps i la importància del canvi diacrònic, tensió que en el cas del nom de planetes s'ha decantat finalment pel primer dels termes que la configuren.

L'article de M. Clavo aborda des de la perspectiva de la filologia les relacions entre diversos canvis en l'espai polític de la ciutat d'Atenes al segle V aC i la reorganització de l'espai sagrat de l'Acropolis, establint un doble eix simbòlic: d'una banda, a través del catasterisme de les filles del rei atenès, un eix vertical entre el cel i la terra; de l'altra, un eix horitzontal entre Atenes i Eleusis que connecta les històries fundacionals d'ambdós indrets tot incloent-hi la imatgeria astral en els rituals. L'anàlisi del fragment 65 de l'*Erecteu* d'Eurípides, tal com la planteja Clavo, forma part d'un debat molt ampli sobre la incidència de les novetats mítiques etiològiques introduïdes pel gènere tràgic, principalment Eurípides amb l'ús del *deus ex machina*, en la realitat històrica i religiosa de la ciutat, immersa en aquell moment en la guerra contra Esparta. Davant del fet que l'arqueologia no ha identificat a l'Acropolis la topografia religiosa descrita a l'*Erecteu*, l'autora recorre a les coincidències entre el mapa polític dissenyat per Eurípides a la seva tragèdia i els fets històrics explicats per Tucídides. És molt suggerent la seva idea que l'enfrontament entre Atenes i Tràcia que causa el sacrifici de les Erecteides i la resolució final que uneix a través del catasterisme Atenes, Eleusis, Tràcia i Esparta respon al trasllat de la guerra a Tràcia i al posterior període de pactes de no-agressió que inclouria la lliure circulació entre llocs sagrats, sota la protecció de l'Apol·lo d'Amicles i l'Atena de l'Acropolis.

També amb un enfocament filològic, F. Mestre estudia la funció que la descripció retòrica d'indrets grecs reals té en les obres de Filòstrat, concretament a *Imatges*. La segona sofística construeix la idea d'«hel·lenitat» a través de l'evocació i reactualització del passat i la tradició grecs i en aquest procés és fonamental el lligam entre l'espai geogràfic grec i el mític. L'autora ens presenta amb molta claredat i vivesa com funcio-

na a *Eikones* la creació d'un nou espai ideològic, allò que anomena «hel·lenitat», a través de la superposició d'espais reals o imaginaris. La relació entre l'espai recorregut i la paraula que li dona nom es fa explícit en la literatura grega imperial com a *logos periegematikos*. De la mateixa manera que les Muses recorrien cantant el cosmos, com dèiem nosaltres abans, ara Mestre ens presenta el recorregut de Filòstrat per les pintures i pel museu evocant i interpretant un paisatge amb els ulls de la *paideia*. Així, espai mític, icònic, físic i literari se superposen i col·laboren en l'elaboració de la identitat de les elits hel·lèniques a l'Imperi romà. La tria de la descripció d'allò visual en comptes de la narració li permet a l'autor, principalment, de fer veure que l'elecció del motiu és espontani i sense intenció. D'aquesta manera, Filòstrat descriu amb ull hel·lenitzant, mitologitzant l'espai de la pintura i convertint-lo en un espai grec.

Els dos capítols següents prenen com a objecte d'estudi sengles ciutats per explorar-ne l'organització de l'espai a diversos nivells, físic, social o religiós, entre d'altres. L'estudi de J.-C. Decourt se centra en la petita ciutat d'Àtrax, a Tessàlia. L'escassetat de les fonts obliga al plantejament de qüestions metodològiques de gran interès, com ara la relació entre les dades reals del territori, que podem conèixer de mode molt parcial i incomplet, i el 'territori teòric' que revela l'aplicació del mètode conegut com a 'nearest neighbor analysis'. Però l'autor no es dona per satisfet amb l'estudi microgeogràfic del territori, sinó que incorpora en la segona part de l'estudi una anàlisi de la documentació epigràfica de la ciutat, que, si bé revela també limitacions metodològiques importants pel que fa a la possibilitat de coneixement del territori, aporta informació molt interessant sobre un altre nivell de l'espai de la ciutat: l'espai religiós, alhora físic (distribució dels santuaris) i social (organització de les pràctiques culturals col·lectives).

Allunyant-nos de la Grècia continental, S. Vassallo centra la seva atenció en un cas al mateix temps representatiu i excepcional de l'espai colonial grec: la ciutat d'Hímera. Situada en una zona perifèrica d'aquest espai (juntament amb Selinunt, en defineix l'extrem occidental), Hímera ocupa no gensmenys un lloc central en un veritable nòdul de contacte intercultural (grecs, púnics, elimis). També en aquest cas, l'autor combina les dades de la recerca arqueològica amb les de l'epigrafia (en particular una interessantíssima llei urbanística que aporta una dada terminològica de màxim interès: l'ús tècnic del terme *oikopedon* ja en aquesta seva primera aparició, a finals de l'arcaisme) i les informacions que aporten els textos literaris i historiogràfics (sobretot en referència a les dues batalles del 480 i el 409 aC) per tal de traçar un panorama complet de l'organització de l'espai de la ciutat en els seus diversos components: l'espai de l'habitatge, els espais cívics, els espais religiosos, l'espai de la mort. En aquest darrer apartat, l'autor exposa els resultats realment impressionants de les seves excavacions a les necròpolis de la ciutat: dos

enterraments col·lectius d'individus amb traces evidents de mort violenta en combat, corresponents als ciutadans-soldats caiguts en les dues batalles contra els púnics que van fer cèlebre la ciutat: la gloriosa victòria del 480 i la derrota del 409, que va comportar la destrucció definitiva d'Hímera. L'espectacular troballa confirma d'altra banda fins i tot en els detalls els relats dels historiadors antics (Heròdot i Diodor, principalment), com ara la presència de mercenaris ibers entre les forces púniques.

Dos estudis eminentment iconogràfics tanquen la part dedicada als treballs monogràfics. P. Cabrera centra l'atenció en un motiu iconogràfic concret dins d'un corpus específic de documents: les funcions del temple o *naiskos* que apareix freqüentment en la ceràmica de la Magna Grècia en contextos funeraris. L'anàlisi detallada dels personatges, objectes o plantes que apareixen a l'interior del *naiskos*, així com de les figures que l'envolten i interactuen amb el que es troba a dins condueix a la conclusió de l'ambivalència i multifuncionalitat d'aquesta construcció simbòlica que sol ocupar el centre de l'espai iconogràfic. En efecte, el *naiskos* genera un espai propi, que constitueix l'espai específic del trànsit entre la vida i la mort, però també funciona com a punt de trobada i articulació liminar entre el món dels vius i el més enllà, recollint aspectes de l'un i de l'altre, com ara la definició de l'estatus social del mort, la fixació de la seva memòria entre els vius i de la seva immortalització a través de l'heroïcització (dos processos que expressa la conversió del mort en estàtua a l'interior del *naiskos*) i la representació simbòlica del cicle de mort i renaixement (la planta, l'*anodos*), amb inequívokes al·lusions a la mort com iniciació misteriosa.

L'últim estudi indaga sobre les complexes relacions entre la imatge i la paraula escrita al voltant d'un motiu central en la definició de l'espai a la cultura grega: l'altar.³ V. Zachari analitza les diverses valències espacials de la representació d'altars en la ceràmica àtica d'època clàssica, però també s'interroga pel sentit de les inscripcions que en els vasos sovint acompanyen la imatge de l'altar. En algunes ocasions, la inscripció precisa la divinitat a qui pertany l'altar, i per tant l'espai sagrat que aquest altar defineix, mentre que en d'altres és el correcte desenvolupament del ritual el que es verbalitza amb inscripcions del tipus *kalos*. Però l'autora destaca sobretot un grup d'inscripcions particularment significatives, car no fan altra cosa que anomenar pel seu nom l'altar, *bômos*, que d'altra banda es reconeixeria visualment sense cap dificultat. Lluny de ser una redundància, el doblet apunta a una funció podríem dir-ne performativa de la inscripció com a generadora de l'espai que anomena, com confirma una peça extraordinària en què és l'espai religiós definit per la presència iconogràfica de l'altar el que

és anomenat amb una inscripció: *temenos*. La denominació verbal de l'espai es manifesta, un cop més, d'importància cabdal.

L'estructura que regeix aquest llibre expressa una doble voluntat que caracteritza els estudis del nostre grup de recerca. Les nou primeres contribucions responen al desig de plantejar pluridisciplinàriament el problema de la concepció de l'espai sense abandonar l'especificitat de cadascuna de les aproximacions. L'anàlisi de les fonts textuales, iconogràfiques i arqueològiques és realitzada sempre amb una perspectiva globalitzadora que permet inserir els resultats en una recerca més àmplia, que podríem adscriure a l'àmbit propi de l'antropologia cultural. Les tres últimes aportacions són l'evidència de l'interès per crear un espai de debat amb altres grups que tracten, des d'òptiques diverses, de problemes similars.

El projecte Hestia, dirigit pel professor Ch. Pelling, pren com a objecte d'estudi l'obra d'Heròdot, però amb una metodologia profundament innovadora. Es tracta d'una anàlisi geoespacial del món herodoteu, que naturalment fa referència a una realitat geopolítica, el món grecopersa de finals de l'època arcaica, però que al mateix temps construeix a través de la narració un espai propi, fet de nòduls i connexions privilegiades, d'associacions culturals i simbòliques específiques, que configuren xarxes espacials internes a l'obra literària. Però a diferència d'estudis precedents, el mode d'anàlisi i estudi d'aquesta realitat espacial pròpiament herodotea se centra en l'ús de noves tecnologies com ara la cartografia digital o el sistema d'informació geogràfica (SIG), aplicats a tall d'exemple al llibre v d'Heròdot amb magnífics resultats, exposats sumàriament en aquest volum. Però no menys interessant resulten les reflexions metodològiques que suscita l'ús d'aquestes noves tecnologies en el camp de la literatura clàssica, com ara l'abast del que els autors anomenen un «spatial turn» en el camp de la recerca, resultant de la introducció de models interpretatius preponderantment visuals, respecte als models logocèntrics tradicionals, o el difícil però necessari equilibri entre els mètodes 'quantitatius', com ara el processament i tractament digital de dades, i els 'qualitatius', com pot ser la lectura i interpretació acurades d'un text.

El projecte «L'espai de la ciutat i el seu paisatge en l'Egipte postfaraònic», format per un grup d'investigadors de diverses institucions liderats per la professora E. Subías, aposta per una aproximació pluridisciplinària a una realitat especialment complexa com la que s'enuncia en el títol. L'Egipte grecoromà, el del període que va de la conquesta d'Alexandre a la dels musulmans, presenta una realitat de cultures en contacte, en part juxtaposades en part fusionades en una realitat substancialment diversa de les que la configu-

3. Ens plau tancar aquest tercer recull de treballs científics sobre el tema de l'espai amb un tema, l'altar, que ja havia figurat entre els estudis del primer volum, obra de M. Clavo (Clavo 2010), que l'abordava des d'una perspectiva diferent i alhora complementària a l'aproximació iconogràfica i epigràfica del present estudi: la relació entre la topografia política d'Atenes i les representacions mítiques de la tragèdia.

ren. En aquest context, la concepció i l'organització de l'espai de la ciutat i del seu entorn constitueix un tema complex i problemàtic, que el projecte estudia des d'una triple perspectiva metodològica: l'estudi arqueològic, amb un especial paper del SIG; l'anàlisi de les fonts textuals, amb una importància particular dels papirs, que constitueixen en el cas d'Egipte una part fonamental i excepcionalment detallada de la documentació; i l'anàlisi antropològica, que avalua les formes i composició de l'amalgama cultural a què abans al·ludíem, amb un interès destacable per l'anàlisi de l'herència pròpiament egípcia en les nocions d'espai i de ciutat, palesa, per exemple, en els mites cosmogònics. Oxirrinç, el nom Oxirrinquia i en general la vall mitjana del Nil han fornit un focus geogràfic per a la recerca del grup, mentre que la particular presència i gestió de l'aigua en els espais urbans i extraurbans ha constituït un *leitmotiv* temàtic de les diverses aproximacions que conformen el projecte.

La millor presentació del nostre grup, «L'espai segons el veien i el pensaven els grecs», i dels seus objectius és justament la publicació de la sèrie de tres volums sobre l'espai a Grècia. Pel que fa a la recerca pròpia del projecte, l'arquitectura, la iconografia i les fonts textuals són el principal objecte d'anàlisi entre els membres del grup. En el capítol final d'aquest llibre exposem diversos casos d'estudi que exemplifiquen la nostra aproximació a la concepció de l'espai. Preferim acabar, doncs, aquesta introducció amb un darrer element que mostra la importància del tema triat com a objecte de discussió en aquest volum: l'acció d'anomenar l'espai. Si el recorregut per les diverses contribucions començava en el Jardí d'Epicur, no sembla inapropiat que un altre jardí, també ple de paraules, ens serveixi de cloenda. El *Fedre* de Plató planteja, entre moltes d'altres qüestions, la relació entre el discurs oral i el discurs escrit. El paisatge que acompanya el diàleg entre Sòcrates i Fedre no és un espai neutre. Al principi de l'obra, la descripció del lloc mític on Bòreas raptà Oritia es contraposa al *locus amoenus* de les Nímfes sota el plataner que serveix de recer de la calor del migdia als amants de discursos. Cap al final del diàleg, el jardí i l'escriptura són comparats per Sòcrates en una barreja d'allò artificial i d'allò real que

posteriorment serà tan del gust dels hel·lenístics i dels habitants de les vil·les de l'Imperi. L'escriptor és un jardiner de lletres que les rega, a vegades inútilment, abocant-les a l'oblit, a vegades pensant en el futur, quan sigui vell o mort i calgui una ajuda per mantenir viva la memòria. A Hesíode, les Muses feien el seu viatge mentre cantaven els noms dels déus, i en el segon proemi del poema, en boca ara del poeta, aquests noms són també els espais del món, el cel i la terra, les muntanyes i els rius: la paraula poètica dóna així naixença a l'espai. A Plató, Fedre pensa que ha trobat un lloc, el *locus amoenus*, que fa néixer la paraula, per bé que en la imatge final del jardí sigui ambivalent, entre la lletra morta, una simple representació, mimesi, del nom, i la llavor immortal del jardí filosòfic. Sigui com sigui, aquest nom inscrit en l'espai requerirà la rememoració, l'evocació del lector o espectador. La metàfora platònica ens ha portat d'un *topos* mític a un *topos* físic, d'un *topos* físic a un *topos* retòric. La paraula en moviment, que d'Hesíode a Plató ha passat de ser el ritme del cant i la dansa d'un cor al passeig del diàleg filosòfic entre mestre i deixeble, defineix i articula entre ells els diversos nivells de l'espai, tal com el veien i el pensaven els grecs.

Bibliografia

- CARRUESCO, J. 2010: «Prácticas rituales y modos del discurso: la coralidad como paradigma del catálogo en la poesía arcaica griega», in: *Actas del XII Congreso Nacional de Estudios Clásicos*, Vol. II, Madrid, 271-277.
- CLAVO, M. 2010: «El altar, Argos, Atenas. La semantización del espacio en las *Suplicantes* de Esquilo», in: CARRUESCO, J. (ed.), *Topos-Chôra. L'espai a Grècia I: perspectives interdisciplinàries*, Documenta, Tarragona, 55-66.
- FERRARI, G. 2008: *Alcman and the cosmos of Sparta*, University of Chicago Press, Chicago.
- MALKIN, I. 2011: *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean. Greeks Overseas*, Oxford University Press, Oxford.
- POLIGNAC, F. de 1995: *La naissance de la cité grecque*, La Découverte, París.